

ЯВИЩА МОББІНГУ ТА БУЛЛІНГУ ЯК АКТУАЛЬНІ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОВІДНОСИН ГРУПИ І ОСОБИСТОСТІ

В статті розкриваються проблеми взаємин групи і особистості з точки зору явищ моббінгу та буллінгу як актуальних соціально-педагогічних проблем.

Ключові слова: моббінг, буллінг, соціально-педагогічні проблеми, взаємовідносини, стратифікація суспільства.

Постановка проблеми та її значення. Проблеми моббінгу та буллінгу були відомі завжди, однак особливого поширення набули в останні десятиріччя, що пов'язується з інтенсивними процесами стратифікації суспільства, утворення офісних і бізнесових компаній, де безумовно домінуюча роль відводиться їх одноосібному керівництву, а також зі зростанням професійної і міжособистісної конкуренції та відсутністю достатнього рівня контролю і відповідальності за порушення прав кожного на самовираження, самореалізацію і повагу власної гідності.

Актуальність їх вивчення і профілактики як соціально-педагогічного явища обумовлюється як масштабами поширення, так і тими наслідками, які вони спричинюють. Особливо це помітно у середовищі школярів підліткового і старшого шкільного віку, та у невеликих виробничих колективах, де спостерігаються крайні форми їхнього вираження з тяжкими наслідками для тих, хто стає жертвами. Кількість таких жертв щорічно зростає, що підтверджує статистика окремих європейських держав, які відслідковують ситуацію. За оцінками фахівців, наприклад, Німеччини, в країні щорічно жертвами стають не менше як 1,5 млн. осіб, з яких близько 10% вчиняють з цієї причини самогубство. (На жаль, в Україні подібної статистики не ведеться, однак є підстави робити висновки про те, що такі дані також були б високими). Отже, проблема виходить за межі взаємин міжособистісного рівня і локального характеру та набуває значного соціального резонансу.

Ці обставини викликають особливий науковий інтерес та потребують осмислення як самого явища у його сутнісних характеристиках, так і можливих адекватних шляхів подолання. Саме це визначає основну мету і завдання нашого аналізу у пропонованій до обговорення статті.

Виклад основного матеріалу. Власне науковий аналіз пропонуємо розпочати з розкриття сутності і змісту таких понять як "моббінг" та "буллінг". На сьогодні до їх визначення найбільш наближено дійшли фахівці з юриспруденції та соціальної психології. У міжнародній судовій практиці під поняттям "моббінг" розуміється несправедливе ставлення та знущання, дискримінація залежних осіб з боку тих, хто виконує функцію, наприклад, роботодавця чи колег або більш авторитетного члена групи.

У психології його пов'язують, в першу чергу, з психологічним насиллям і виокремлюють два види моббінгу: вертикальний (від лідера – авторитетної особи, керівництва – його ще називають терміном "боссинг") і горизонтальний – на рівні членів групи.

Вертикальний моббінг також визначається поняттям буллінг. Буллінг – це регулярно негативна поведінка одного з членів групи по відношенню до інших її членів або групи в цілому.

Поняття "моббінг" утворене від англійського слова mob – натовп – і по своїй суті означає психологічні утиски та насилля над особистістю, які вчиняються переважно групою. Його не прийнято переводити на інші мови.

Вперше подібні явища були описані шведським психологом Х. Лейманном за результатами дослідження, яке було здійснено ним на початку 80-х років ХХ ст. у виробничих колективах. Він охарактеризував його як "психологічний терор", який виявляється у *систематично повторюваному ворожому і неетичному поводженні з іншими*. Цікавим є те, що він визначив 45 варіацій подібної поведінки.

Поняття буллінг було введено в обіг у 1990 р. англійським журналістом Ендрю Адамсом, також у контексті опису специфічних виробничих відносин.

Психолого-педагогічні аспекти згаданої проблеми розглядалися у дослідженнях І. Філіпової, О. Матвійчук, Л. Гайнеман. Моббінг у шкільному колективі досліджував К. Дамбач; на робочому місці – Н. Девенпорт, К. Коллодей, Н. Наріцин. Моббінг, як чинник, що загрожує життєдіяльності людини, вивчали Г. Гогіташвілі, В. Лапін.

У книзі "Насилля на роботі" ("Violence at Work"), виданій Міжнародним бюро праці у 1998 р., моббінг і буллінг згадуються у тому ж смисловому ряді, що й убивство, згвалтування чи пограбування.

За оцінками різних фахівців, найбільш суттєвою характеристикою названих явищ є те, що вони визначаються тільки тоді, коли мають неодноразові, а *систематичні*, регулярно повторювальні прояви у поведінці та ставленнях, які виходять за межі доброзичливих чи соціально-схвалювальних норм.

Осмилення різних підходів до трактування понять дає підстави зробити висновок, що, не зважаючи на високий до них інтерес, ще й на сьогодні вони є недостатньо розведеними і часто вживаються як взаємозамінні. Це спонукає нас до того, щоб запропонувати у їх визначенні спиратись, насамперед, на ті сутнісні характеристики, які для них у цьому є найбільш суттєвими та принциповими – до таких ми відносимо кількісні показники суб'єктів насилля: моббінг завжди відбувається у групі і виявляється в актах насилля групи над особою, тобто, роль агресора по відношенню до особистості виконує саме група; буллінг вчиняється не групою, а однією особою, яка з певною метою "тисне" на групу чи її окремих членів (яскравим прикладом цього може бути авторитарна і безкомпромісна позиція формального чи неформального лідера по відношенню до інших та його систематичні і публічно висловлювальні невдоволення, критика, прісікування, висміювання, дорікання, "цькування" чи переслідування окремих осіб, або протистояння по відношенню до групи свого членства, в основі яких суб'єктивні ставлення, а не об'єктивна оцінка).

Жертвами моббінгу та буллінгу стають як аутсайтери колективів, так і найбільш яскраві, сильні особистості – їхня інакшість і самотність. І в першому і в другому прикладі присутня велика небезпека як для самої групи, жертви моббінгу, так і тієї інституції в цілому, де таке явище присутнє – воно руйнує її зсередини, порушує баланс сил і гармонійний мікроклімат, слугує підставою до крайнього загострення ситуації для обох сторін і може мати тяжкі наслідки для жертви (причинення шкоди фізичному чи психічному здоров'ю, доведення до самогубства, вбивство) та негативний соціальний ефект, який виявляється у порушеному статусі особистості.

Основними механізмами розвитку моббінгу і буллінгу є, як правило, заздрощі та конкуренція, неприйняття інакшості, бажання підкорити когось власній волі, витіснити когось із групи (колективу), принизити, страх. Основними засобами – штучно створені інтриги, пліткування, донесення до значимих осіб у групі неправдивої і спеціально викривленої інформації, поширення безпідставних чуток, систематична публічна критика і осмикування (з будь-яких причин), маніпулювання і залякування, необ'єктивно низька або негативна оцінка роботи, ігнорування, умисне невизнання, замовчування досягнень чи успіхів – натомість акцентування на якихось невдачах, навіть якщо вони є незначними (тим самим формування образу невдахи, некомпетентного чи просто поганої людини), систематичне нав'язування своїх поглядів та способу життя, перенавантаження різними завданнями і видами робіт, блокування ініціатив, налаштування членів групи проти когось із її членів, сексуальні домагання, соціальна ізоляція.

Типовою характеристикою буллерів є те, що вони періодично можуть змінювати об'єкти буллерства – однак у них завжди актуальною залишається потреба мати жертву, а тому у цій ролі періодично бувають різні члени групи. Скритими причинами такої поведінки може бути невпевненість або наявність інших комплексів. Характерною їх рисою є самозакоханість. Також показовим є патологічне небажання вважати чи визнавати свою поведінку деструктивною. На глибоке переконання буллера (який себе таким ніколи не визнає), проблема не в ньому самому, а у поведінці його жертви. Його вмлі маніпулювання, хитрощі, неправдивість призводять до того, що жертва з часом починає сумніватися у власних силах, знаннях та здібностях, що робить її безсилою у такому протистоянні.

Можна вважати, що засобами буллінгу його носії намагаються реалізувати привабливі для них основні життєві стратегії, відображенням яких є наступні моделі поведінки (на наш погляд, такими можна вважати вісім):

- створити в групі бажане про себе враження (сильного, владного, доброго, компетентного і т.п.);
- завоювати авторитет і безумовну повагу;
- задовольнити потребу у постійному визнанні власної компетентності і правоти;
- керувати людьми і їх відносинами, контролювати всі інформаційні потоки та рішення;
- бути ближчим до керівництва, бути в ситуації "улюбленця";
- бути спостерігачем людських пристрастей та майстерним їх розпалювачем, тим самим емоційно підживлюватись, відчувати себе "ляльководом";
- позбутися конкурентів чи неугідних;
- самоутверджуватись і отримувати життєві блага за рахунок інших.

Як у реальному житті може проявлятися моббінг та буллінг? Розглянемо ці явища на конкретних і типових прикладах. Розпочнемо з прикладів шкільного і молодіжного життя.

У шкільному чи молодіжному середовищі моббінг найчастіше чиниться у малих формальних та неформальних групах. Формальними вважаються шкільні класи, неформальними – стихійно утворені невеликі групи всередині класу. Школярі знущаються, висміюють своїх ровесників чи менших за віком, які з різних причин виокремлюються у їхньому середовищі – не так одягаються (гірше чи краще; не так, як

вважається модним), краще інших навчаються, не приймають участь у різних сумнівних витівках, є фізично слабшими або нездатними себе відстояти і захистити, викликають певні заздрощі (сімейним благополуччям, здібностями і талантами, досягнутими успіхами, доступом до більших можливостей; певними дорогими речами, власниками яких вони є тощо). Як правило, саме такі діти часто стають знехтуваними у групі ровесників, їм, часто з надуманих причин, оголошуються бойкоти або їх обирають на роль відповідальних за все те, що не влаштовує групу – програш команди, відставання в якихось інших показниках класу у порівнянні з іншими, невдоволення вчителя, конфліктність всередині класу, ябедництво, крадіжки та інше.

Численні реальні факти підтверджують особливу вигадливості школярів, особливо підліткового віку, та молоді щодо форм здійснення мобінгу та його жорстокості (наприклад: примушування до облизування черевиків, побиття камінням, гасіння на тілі цигарок, групового сексуального насилля, систематичне відбирання грошей і висування "рахунків", "постановку на лічильник" тощо).

Можна допустити, що в міру вікових особливостей розвитку та недостатності життєвого досвіду, безвідповідальності за власні вчинки і дії, викривлених уявлень про авторитет, особистісних деформацій акти групового насилля над особистістю досить часто його учасниками фіксуються на мобільні телефони та викладаються в соціальні мережі – з метою самохизування та самоствердження у колективі ровесників, на їх переконання, як "сильних і впливових, яких потрібно боятися, і з якими необхідно рахуватися". Завдяки таким відео факти подібного насилля, як правило, розкривають і по них порушуються кримінальні справи. Однак, тривогу викликає високий інтерес до перегляду подібних відео дітьми і молоддю та їх зацікавлене інтернет-обговорення, в якому мало осуду, а більше присутнє смакування подробиць і висміювання жертви насилля, навіть підначування. Характерною і надзвичайно тривожною особливістю розвитку мобінгу та булінгу у середовищі підлітків є те, що воно досить часто здійснюється невмотивовано, а просто так, як кажуть його суб'єкти: "від скуки", "з метою розважитись".

Яскравими прикладами відтворення мобінгу на екранах можуть слугувати загальновідомий фільм "Чучело", відзнятий ще у 80-х роках ХХ ст. та більш сучасні фільми, зокрема "Клас" (2007) та "Школа" (2009). Що ще раз підтверджує незалежність самого явища відплинності часу.

Необхідно визнати той факт, що інколи передумови для мобінгу у шкільному середовищі створюють окремі вчителі, у яких низька педагогічна культура і відсутній педагогічний такт у спілкуванні зі школярами – саме вони дозволяють собі принижувати образливими словами школярів, які або мають низьку успішність, або виокремлюються демонстративною поведінкою чи зовнішністю, і роблять це систематично та у присутності інших учнів, яких вони намагаються у цьому зробити своїми союзниками. З їхньої подачі інколи з'являються прізвиська, розпочинається прискіпування і насміхання над такими учнями у колі ровесників. Також провинна покладається на тих учителів, які намагаються не помічати жорстокості у відносинах між школярами, тим самим не усвідомлено їм потакають. З практики, зокрема, за даними наших досліджень відомо, що учителі, в тому числі і класні керівники, недостатньо володіють інформацією про взаємовідносини дітей у класі; на свій захист у подібних ситуаціях причинують недостатню увагу до проблеми вони вважають переповненість шкільних класів, надмірну завантаженість роботою, або, навпаки, малу кількість годин у певному класі, що ускладнює можливість включеного і систематичного спостереження за дітьми. Більшість опитаних учителів вважають мобінг природним атрибутом підліткових груп. Однак, це помилкова і небезпечна позиція, яка досить часто обертається життєвими трагедіями.

Профілактикою мобінгу у шкільному середовищі та у групах ровесників можуть стати довірливі стосунки школярів з батьками, оскільки, з різних причин, дітям (як, до речі і дорослим) важко розібратися у складних взаєминах з однокласниками, зрозуміти потенційні ризики та хто може бути їх джерелом і носієм. Однак, батькам необхідно виявляти високий рівень чутливості і толерантності до емоційних станів дитини, не тиснути на неї, якщо вона не хоче вплутувати їх у свої проблеми – натиском можна нічого не добитися, а тільки ще більше ускладнити ситуацію. Варто пам'ятати, що довірливі стосунки формуються з раннього дитинства і повинні підтримуватись протягом всього життя – це може забезпечити дитину від багатьох бід. А якщо є реальне відчуття загрози для дитини, її краще перевести до іншої школи, інколи навіть змінити місце проживання.

Передумовою розвитку мобінгу у будь-якій соціальній і віковій групі може бути очевидна несхожість потенційної жертви на інших – "не така як всі" – в чомусь краща чи в чомусь гірша, її відповідна самооцінка. Особливо помітний мобінг спостерігається по відношенню до яскравих особистостей, а також тих, хто в силу певного нестандартного мислення чи труднощів комунікації часто веде обособлений спосіб життя. Такі особистості тяжко переносять акти мобінгу, зокрема "підкилимові" інтриги, постійне "цькування" і перебування в ситуаціях постійного стресу, більшою мірою схильні на цій основі до нервових зривів і втрати здоров'я – які можуть проявитися також і як віддалені наслідки.

Загалом, як засвідчує аналіз міжнародного і вітчизняного досвіду, відомих конкретних ситуацій, проблема мобінгу і булінгу є надзвичайно складною для подолання – вона набуває розголосу тільки в крайніх проявах – в інших є достатньо прихованою, такою, що, як правило, не виноситься за межі соціальної групи. Причиною цього є поширені стереотипні соціальні установки щодо небажаності "вносити сміття з хати" та "винуватості у всьому жертви". Проте все ж існує міжнародний досвід щодо законодавчого упередження та подолання такого явища. Прикладом можна вважати Німеччину, Францію, Швецію, де вже прийняті закони, які захищають від мобінгу, зокрема, моральних і сексуальних переслідувань на робочих місцях. В інших європейських країнах також розробляються подібні законопроекти. Характерним для них є

те, що відповідальність за моббінг та буллінг на робочих місцях в першу чергу несе керівництво підприємства чи установи.

В Україні можна вважати, що моббінг як явище, зокрема доведені його факти, також карається законом, зокрема у відповідності до Кримінального та Цивільного кодексу України. Однак, термінологічно він не прописаний у чинному законодавстві, окрім того проблема полягає в тому, що:

- 1) далеко не всі жертви звертаються з позовами;
- 2) його часто важко довести, оскільки свідками, як правило є зацікавлені особи, тобто ті, хто сам приймав участь в актах насилля;
- 3) ще дуже пасивним залишається громадянське суспільство – мало охочих втручатися у хід моббінгу, перешкоджати йому (з остраху самому стати жертвою чи від байдужості до долі інших);
- 4) чітко не прописаний механізм покарання винуватців насилля, що дозволяє такого покарання уникати або отримувати його у найбільш послаблених видах;
- 5) в цілому явище до певного часу має прихований характер і виявляється на пізніх стадіях, коли практично неможливо йому запобігти, і доводиться мати справу з його наслідками.

На наш погляд, це актуалізує проблему не тільки вдосконалення чинного законодавства, активізації громадянського суспільства (в першу чергу найближчого оточення та свідків), а й самозахисту.

З метою самозахисту потрібно, найперше, відмовитись від ролі жертви, при можливості змінити групу спілкування, в якій чиниться моббінг чи буллінг, або місце роботи. Для школярів виходом із ситуації може бути зміна школи та відмова від членства у такій групі ровесників. У виробничому колективі на захист жертви повинна вставати профспілка, основним призначенням якої є захист законних прав членів профспілки. Також можна подати судовий позов на винуватців моббінгу як на відшкодування моральної шкоди, так і фізичних втрат (якщо вони є).

Певним засобом психологічної допомоги і консультування може бути звернення до "Телефону довіри" – спеціально створеної соціальної служби. В європейських країнах, Австралії, США існують телефонні "гарячі лінії" і громадські організації, які захищають права жертв.

У будь-якому разі ситуації моббінгу та буллінгу повинні ставати предметом аналізу і самоаналізу.

Ефективним способом превенції та подолання моббінгу і буллінгу у шкільному та студентському середовищі можуть бути встановлення довірливих стосунків між педагогами і дітьми та молоддю (це дозволить вчасно помітити неблагополуччя), увага саме до малих груп, які виникають стихійно та неформальних лідерів, навколо яких, як правило, гуртуються (адже вони, в першу чергу, знаходяться в зоні ризику). Як у навчальних, так і у виробничих колективах необхідно присікати різні інтриги, намагатися забезпечувати зворотній зв'язок та докладати зусиль до створення сприятливого позитивного психологічного мікроклімату, соціальної реабілітації жертв, а також духовної, змістовної і цікавої зайнятості у сфері дозвілля, чіткої організації навчального і виробничого процесу. У цьому процесі особлива роль може покладатися на соціальних педагогів і практичних психологів, їх посередництву у владнанні ситуацій, ефективними також можуть виявитись соціально-педагогічні тренінги, інформатизація життя колективу. Прикладом може слугувати соціальний проект "Gemeinsam Klasse sein" для учнів 5-7 класів 12 гамбургських шкіл Німеччини, в межах якого проводились тренінги по превентивним методикам боротьби з моббінгом, які були розроблені за участі еchniker Krankenkasse, міського відомства освіти, Університетської клініки Еппендорф і консультативного центру при земельному Інституті підвищення кваліфікації учителів. В них активно використовувались фільми, рольові тренінги, дискусії зі школярами, учителями і батьками на тему "Моббінг". Особлива увага при цьому приділялась ролі учителів, на яких покладається основна відповідальність за розпізнавання проблеми у шкільному середовищі і кваліфіковане в неї втручання, створенню спеціального сайту для школярів, де вони можуть відверто обговорювати подібні ситуації. Також прикладом може слугувати спеціально створена програма превентивних заходів щодо моббінгу в школах Німеччини, яка успішно впроваджується в гімназії Petrinum з Реклінгхаузена. Її учасників – школярів навчають не тільки розпізнавати моббінг і навчають боротися з ним, а й готують їх до ролі "Pate" – "шефів" з числа старшокласників, які допомагають і захищають тих, хто цього потребує. Таким чином вони стають довіреними особами, шефами для молодших учнів. За посередництва такої системи самоорганізації у школі створюється атмосфера довірливого спілкування та наuczіння поважливого і толерантного ставлення школярів одне до одного. Просвітницька робота на тему моббінгу розпочинається з 5-го класу – старшокласники беруть їх під свою опіку, організують разом з ними змістовне дозвілля у позазурочний час. Вони докладають зусиль для того, щоб шкільний клас став дружною командою, в якій не існує таємниць. З моббелерами проводяться не тільки роз'яснювальні бесіди та умовляння. В крайніх випадках порушуються питання і відбувається застосування штрафних санкцій – від заборон на участь у шкільних поїздках до виключення зі школи. Також відповідна робота проводиться з педагогічним колективом. В цілому школа позиціонує себе як заклад, який все робить для того, щоб жоден з її учнів не був "зламаним". І така позиція заслуговує на велику повагу і визнання. Звичайно, є подібні приклади і у вітчизняній шкільній практиці, але вони або недостатньо дослідженні, або непоширені на загал.

Висновки. Вважаємо, що за своєю соціальною значущістю і особистісними та соціальними наслідками проблема мобінгу і булінгу може стати предметом окремого соціально-педагогічного дослідження. З огляду на вищезазначене, вже відбулось його започаткування.

Використані джерела

1. MOBBING: Emotional Abuse in the American Workplace // www.mobbing-usa.com.
2. Хуже мобінга лишь боссинг // www.kp.ru/daily/23254/28021/.
3. Європа-Експрес // 5 листопада 2007, номер 45 (505).
4. Енциклопедія мобінга. // www.leymann.se/English/frame.html. – сайт проф. Леймана.
5. www.bullyonline.org/workbully/mobbing.htm.
6. www.bullyonline.org/workbully/manage.
7. www.bullyonline.org

Alekseenko T.F.

PHENOMENON OF MOBBING BULLIED AS A RELEVANT SOCIAL AND EDUCATIONAL PROBLEMS OF RELATIONSHIP AND PERSONALITY

In the article reveals the problems of relationship and identity from the perspective of the phenomenon of mobbing and bullied as a social and educational problems.

Key words: *mobbing, bullied, social and educational problems, mutual relations, stratification of society.*

Стаття надійшла до редакції 25.10.2011 р.